

中国31个省、自治区、直辖市。

ԿԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՆՈՐ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վարդան Արեւելցու «Աշխարհացոյց»-ը հայագիտութեանը վաղուց հայտնի բնագրերի թվին է պատկանում: Առաջին անգամ այն հրատարակվել է 1728 թվականին Կ. Պոլսում, երեմիայի բազմաթիւ տաճնիք¹, երկրորդ անգամ լույս է տեսել 1819 թվականին Փարիզում, ֆրանսերէն վարդմանութեան հետ միասին, որն իրագործել է անվանի հայագետ Սեն-Մարտենը², իսկ երրորդ անգամ՝ Բաղձաթվար-ի մէջ 1887 թվականին³:

Վերահիշյալ բոլոր հրատարակություններն էլ, իրագործված լինելով ընդամենը մեկ կամ երկու ձևագրերի հիման վրա, հասկանալի է, որ չէին կարող լինել պատկերացում տալ «Աշխարհացույց»-ի բնագրի մասին, որը դարերի ընթացքում կրել է խմբագրական փոփոխություններ և բազմաթիվ ընդմիջարկություններ է ընկալել իր մեջ: «Աշխարհացույց»-ի նոր, բազմաթիվ ձևագրի ընդօրինակությունների բազդատառվածքը ստուգված, բնական հրատարակված պահանջը վաղուց ի վեր զգալի էր և այդ օգտակար դարձր բարեխղճներն ի կատար է ածել ֆրանսուհայ անվանի բանասեր Հայկ Պերպերյանը: Նոր հրատարակությունն իրագործված է վենետիկում, երուսաղեմում, Բալթիկում, Փարիզի Ազգային մատենադարանում, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում պահվող «Աշխարհացույց»-ի 24 ձևագրի ընդօրինակությունների և վերահիշյալ աղագրությունների բազդատառն Հանապարհով:

Հարգելի բանասերը այս հրատարակության ներածականում ուշագրավ փաստերով համատարած է «Նշխարհացոյց»-ի Վարդան Արեւելյու գրչին որսականելը, փարատելով այդ առթիվ եղած տարածությունները, որաշկիտրեն ջուլը է տալիս, որ հրատարակիչը բնագիրը հասել է մեկ ամսվա իրիս՝ համատարած բնագրի կամրադրութեաններով, մեկ է բերում տնհրաժեշտ տեղեկութեաններ բնագրի կազմութեան համար իր օգտագործած ձեռագրերի, տպագրութեանների մասին և քննարկում «Նշխարհացոյց»-ի հետ տանջող մի քանի աշխարհեր: Նախորդ հրատարակութեանների նկատմամբ մեծ աւաճելութեաններն նոր լույս ընծայված բնագիրը: Հրատարակիչն ալս մասնաւոր է համատարածաբան գրութեաններ և համալմանների, չարտքանչլուր դիտի տալով պատշաճ խորագիր և տողատակում խնամքով մեկ է բերել ձեռագրական տարբերքը:

¹ Տե՛ս Թուրքիայի Եղեցի տարածույի և սուրբ Էջմիածին, Երեմիա վարդապետի, ԹՃՁԷ, Կ. Պոլսի, էջ 497—533:

² J. Sallat-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, 1819, tome II, p. 406-453.

¹ Քեղագրությունը, Կենդանիք, 1887 թ., էջ 134—144:

Ն. Պ. Երսկերյան, ՀՀ շխմարի Կոմիտեի Կարգադրության Բաժնի, 1960:

վաճակների և աչյու։ Պետք է նկատել, սակայն, որ այս հրատարակությունը շատ ավելի շատած էր, քան նրա ժերյուստ լուսնաբանական անձնատվությունների և տեղանունների ցանկեր, մի բան, որ խիստ անհրաժեշտ է մանավանդ աշխարհագրական բաժանագրությամբ բնագրերի համար։

Բանասիրական կարևոր նշանակություն ունեն ուսումնասիրություն ներածականի հատկապես այն մասերը, որոնք նվիրված են «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի սրտման հարցին։

Հայտնի է, որ փոքր չէ թիվը այն հայրգիաների, որոնք տարակուսանքներ էին հայտնել «Աշխարհացոյց»-ի վարդան Արեւելյուսը գրչին պատկանելու վերաբերյալ։ Երանցից ստաշինն է եղել Մ. Չամչյանը, որը գրել է, «Բայց հեղինակ նորին (Աշխարհացոյց»-ի) յետոյ է քան զառ (գլխադան) և քան զառահերա սորա՝ զՅովհաննէս Ազնիպին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին տնդ և զնոնկացոյն, մանաւանդ, զի սրովհան յայտարար զիրա յաւելեալ են ստաբութի բանք յանգրոյն անձանց, զժողովին լինի սրտել զհարազատ հեղինակ աշխին»։ Չամչյանը գրել է արաւահայովել, տիեարկիկ է, որ բնագիշարկությաններով կարող էին «Աշխարհացոյց»-ի մեջ ներմտմով լինել «ստաբութի բանք», սակայն նրա կապումը վարդան Արեւելյուս «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ լինելու մասին առավելապես խորացրել են հետազոտում։ Բ. Սարգիսյանի վերաբերյալ, Մ. Ավդերջանը ևս ավարդանայ ուրումն անձանքի վերադրում է գրում»⁶։ մոտափութապես համեմատն կարծիքներ են հայտնել նաև Սեն-Մարտենը, Հ. Ստեանյանը, Բ. Սարգիսյանը և մի շարք այլ հայագետներ։

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ Սամարյանը հարցնում է իրեն «ամեն նեւտրալ ազգին», իսկ Մոսկվան՝ «ամեն է ազգին քառացու մկաղմիկս»⁷ Ա. Հովհաննիսյանը՝ իրավացիորեն գիտել է, որ Սամարյանը կանխամտքն որս (1370 թվականից հետո) զարծաթ «ամեն նեւտրալ ազգին», իսկ Մոսկվան՝ Ռուսիայի մաշրաբարտը զարծաթ Մուխիմիյան հովհառամարտից՝ 1389 թվականից հետո։ Այնուամենայնիվ այս ամբողջությամբ, ինչպես նաև նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից նշված է որպես հայերին պատկանող քաղաք, բազմափաստակ աղակերպով եկել է այն որոշակի եզրակացություն, որ «Աշխարհացոյց» շարադրված պետք է լինի 1370—1453 թթ. միջոցին։

Այսպիսով, բանասիրական մեջ ընդունված էր որդին կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վարդան Արեւելյան չէ, որ այն շարադրված է XIV կամ XV դարում ապրած որեւէ այլ անձնավորության կողմից։

Սակայն, Հ. Պերպերյանը, իր ներածական ուսումնասիրությամբ մեջ, «Աշխարհացոյց»-ի գույգ խմբագրություններին հարցի սրտակի լուսարանման և նրանց ստեղծողության մասին շնորհիվ, ուղարկել է, որ բոլոր այն տեղիքները, որոնք չէին կարող գրվել XIII դարի մատենագիր վարդան Արեւելյուս կողմից և որոնք հիմք էին ծառայում բանասերների տարակուսանքներին, հետագայ բնագիշարկություններ են, որոնք ներմտմով են ավելի աշ մամանակներում իրագործված խմբագրության մամանակ և այլ տեղիքներով։ Այս իրադրությունը

⁶ Մ. Չամչյան, Պատմական հայոց, 1784, հատ. Գ., էջ 242։

⁷ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն հեղագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանի վեճակի, 1924, հատ. Բ., էջ 809—810։

⁸ Ա. Հովհաննիսյան, Պատմական հայ ազատագրական մարտի պատմություն, Արևմտ. 1937, հատար. Ա., էջ 462։

կապեաւ ունենալով Հ. Պերպերշանը իրավայրերէն վերահաստատել է Վարդան Արեւելցուն իր հեղինակային իրավունքներին մեջ, մի բան, որ դարեր շարունակ վկայվել է նաեւ «Աշխարհացոյց»-ի գրեթէ բոլոր ձեռագրերի խորագրերով:

Այս է, մեր կարծիքով, Հ. Պերպերշանի ներածական ուսումնասիրութեան ամենակարեւոր հատումը: Սակայն բաւ ամենայնի գնահատելի է նաեւ այն, որ 24 ձեռագիր ընդօրինակութեանների և նախորդ հրատարակւելիքների ընդհանուր ուղղւելով կրատարված երկու խմբագրութեանների սահմանադրամամ շնորհիվ հնարավոր է գտրծել գեթ մատաւորապէս նշանել «Աշխարհացոյց»-ի Վարդան Արեւելցու պատկանող մասը:

Ըստ արժանիւնի բարձր գնահատելով գիտնական-հրատարակչի կատարած բանասիրական հետազոտութեաններն ու բնական բնագրի հրատարակւելուներ, միաժամանակ չենք կարող շարատար, որ նա հնարավորութեան չի աննցել օգտագործելու Վ. Արեւելցու «Աշխարհացոյց»-ի մեր Մատենադարանում պահվող ավելի քան 70 ընդօրինակութեանները: Այդ ձեռագրերը, անսարակաւս, որոշ շախով կնպատակին բնագրեր ավելի կատարելաւ ներկայացնելու, ինչպէս նաեւ խմբագրութեանների և «Աշխարհացոյց»-ի հետ անհղիւղ մի քանի հարցեր տառվել հասակութեամբ լուծելու գործին:

Սույն հոգիւմով մենք ցանկանում ենք մասամբ լրացնել այդ թերին, բացահայտելով «Աշխարհացոյց»-ի Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի նշանակութեանը այդ բնագրի հետ կապված մի քանի հարցերի ավելի հրատակ ու բազմակողմանի լուսարանման աշխատանքին օգտակար լինելու համար:

Հայտատանի պետական Մատենադարանում պահվում են «Աշխարհացոյց»-ի ավելի քան 70 ձեռագրեր՝ գրված XVI—XVII դարերում: Այդ ձեռագրերի ուսումնասիրութեան մեջ հստակորեն բերել է այն եզրակացութեան, որ հիմնականում ձեռք են լուսարանված Հ. Պերպերշանի կողմից «Աշխարհացոյց»-ի նոր հրատարակւելու մեջ արժարծված բանասիրական և բնագրական հարցադրումները: Բայց ձեռագրերն էլ անխախտ վկայում են, որ «Աշխարհացոյց»-ը իրոր անցել է «մշակման» երկարածիւղ և անհարթ համադարձ: Շատ գրիչներ ու «խմբագրիներ» չեն գրացել իրենց միջամտութեանը հենց որ պատշաճ տախիւր ներկայացել է Մեր կարծիքով ուղղութիւն «տախիւն» համախ և ներկայացել, ոչ միայն ընդօրինակութեանների մամանակ, երբ գրիչը իր կողմից կատարում էր այս կամ այն կամաւոր միջամտութեանը, «Աշխարհացոյց»-ի բուն բովանդակութեան էլ նպատակ է այն բանին, որ ընդմիջարկութեանների համար ստեղծվին նպատաստոր տախիւն: Ինչպէս հայտնի է «Աշխարհացոյց»-ն իր համառաւ խմբագրութեան մեջ իսկ չի ներկայանում իրբն գտաւ աշխարհագրական երկասիրութեան նա իր մեջ բովանդակում է և՛ աշխարհագրութեան, և՛ պատմութեան, և՛ հրաշապատումներ եկեղեցական հայրերի, մասունքների, սուրբ նշանների մասին, և՛ տառվածարանութեան, և՛ մեկնութեան, և այլն: Այս գրութեան պատճառով էլ «Աշխարհացոյց»-ն անել է դարերի ընթացում, կորցնելով իր նախնական, սկզբնագիր վիճակը, տակաւ երկու խմբագրութեաններից և ոչ մեկը անողարաւ չի մնացել: Սակայն պետք է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ եղած ոչ բոլոր փոփոխութեաններն են պատահականորեն և տախիւնարար տեղի ունեցում ընդմիջարկութեանների

րեալ»¹⁰, «Աղշխարհացոյց գեղեցիկ»¹¹։ Ուշագրաւ է մանաւանդ հետեւյալ խորագիրը. «Այս է աղշխարհացոյց արարեալ ի վարդապետաց սմանց»¹², որն սուղահիւրեն տկնարկութեան է անում «Աղշխարհացոյց»-ի «մշակման» գործում մեկից ամէկի սննդի մասնակցութեան մասին։

Բայց քանի որ հատկապէս և պարբերականների ենք նանդիւղում հետեւյալ ձեռագրերում։

№ 3697 (1658 թ.) ձեռագրի 226ր էջում կարգում ենք. «... Հեր և ի Զարեանգ գաւառն է, ի դիպն, որ Բաղէսա տաք ստարեւոյ անստանն, և Արեւմտացոյն տէն և պատկ փշոյն չիւր վէմն կայր, որ նահապետեցաւ տաքեալն սուրբ ի Զարեանգ գաւառի, որ է Զարեանգն եւոյ է»¹³։

Նույն ձեռագրի 228ա էջում գտնւում ենք հետեւյալը. «Գրնսնի Ամուկ է, լի(ր)քն անտաքի, ուր կա սուրբ տիտն Լմայ, սուրբ Գեորգ անապատն ծովապատ և Ընձանեաց սուրբ Աստուածածինն»։ Եւս է № 5128 (1635 թ.) ձեռագիրը, որը սերտ առնչութեան անի № 3697 ձեռագրի հետ. պարտնակում է մի քանի նոր տեղեկութիւններ գտնուած վանքերի ու վայրերի մասին։ Աշտարիսն է, արինակ հետեւյալ հիշատակութիւնը. «... անդ է Քրիստափոր սուրբ տաքեալն և Կարմիր վանքն, ուր կա Փոկաս հայրապետի նշխարն» (187թ)¹⁴։ Այնուհետեւ նույն էջի լուսանցքում կարգում ենք. «Գ հաւ մանանայ քերաւ ի Հալս ի սուրբ տաքեւոյն Բարդուղիմէոսէ և ից գայն տփով ի հիմն եկեղեցոյն, որ հանդէպ հայի Բողբան գաւառին, առ Երուզղայի գետին, ի տեղուց, որ Մաղարքն կոչեն»¹⁵։ Գարծյալ նույն ձեռագրի 190ա էջում ընթերցւում է. «Եւ սուրբ տիտն Աղարանք, ուր կա սուրբ խաչն, որ քերաւ յՍա(մ)քոջալ»¹⁶։

Համարաւ «Աղշխարհացոյց»-ի, այս միեւնոյն ձեռագրի 197ր էջում պետեղվում է ընդարձակ մի հատված, որը բաղկւում է Միխայիլ Ասորու «Յաղագս քահանայապետութեան» երկատիրութիւնից։ Այս նույն հատվածը գտնւում է նաեւ № 462 ձեռագրի 119ր էջում։

№ 4205 (1653 թ.) ձեռագրի մեջ գտնում ենք հետեւյալ նոր պարբերութիւնը. «Այլ և հաւատակն և բազում սրբոց նշովեալն և բանադրեալն յԱղբամաս, բնակարանն տաղմալմաքէից արքանեկեաց նեոանն» (էջ 465ա)։ Ուշագրաւ են երաւ բաղարի, շրջապատի ու նրա վանքերի մասին № 7190 (ԺԸ դ.) ձեռագրի էջերում տակա տեղեկութիւնները. «Երաւ բաղար Շամբի ձորն է, ուր կա նախաժկաչն Ստեփաննոս և ունի ձորն այն բազում վանարաւս, Անդրէի տաքեւոյն, ուր Գորգիկ խաղատուն շինեաց գառիժիւր Աստուածածինն, սուրբ Մարգիս վանք, սուրբ Առաքեալքն, սուրբ Գրիգոր, սուրբ Յովաննէս և այլ բազում նշխար սրբոց մարտիրոսաց, զոր ալմի կոչի ձորն այն Ամէնունակ Մատան, զամենայն ինչ որ խնդրես կա ի նմա, թէ հոգեւոր և թէ մարմնաւոր, իի է ամենայն բարեւար, որպէս եղեմ» (էջ 74ր-75ա)։

№ 2370 (1624 թ.) ձեռագրի մեջ Գաղիկ Աթորունու կողմից Աղբամասի սուրբ եւաչ վանքի կառուցման մասին պատմող պարբերութիւնը կցվում է

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 7983 (1672 թ.), էջ 26ա

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. № 1770 (1589 թ.), էջ 79ա

¹² Մատենադարան, ձեռ. № 6567 (1783 թ.), էջ 112ր

¹³ Տեա նույնք նաեւ ձեռ. № 5128 (1635 թ.), էջ 188ա

¹⁴ Տեա նույնք նաեւ ձեռ. № № 2567 (1659 թ.), 26ա, 3697, 228ա, 462 (ԺԸ դ.), 113ր

¹⁵ Տեա նույնք նաեւ № 462, 113ր, որտեղ «Մաղարքն» տեղանունը գրվում է «Մաղարքն» ձևով

¹⁶ Տեա նույնք նաեւ ձեռ. № № 2567, 27ա, 462, 114ր

Հետևյալ լրացուցիչ պարզաբանումը. «...որի Գերենկին, զոր կաց թաղաւոր ընդդէմ Ամբաստին Բաղրատունայ» (էջ 237ա)։ Ասլն ձեռագրում կարգում ենք. «Ան Գալլ գեան Զ մզրնաւ Հեռի է ի Ահրատախայ» լրացուցիչ տեղեկութեանը (էջ 238բ)։

Հետաքրքիր է, որ վերոհիշյալ ձեռագրում ափսոսարանների գրութեան մասին հազարյոթմ տեղեկութեանները խիստ տարբերվում են մյուս ձեռագրերում հազարյոթմներից և գրեթե ամբողջությամբ նորությամբ են, ամենայն «Աշխարհացայց»-ների մեջ։ Այստեղ կարգում ենք. «Ան ի շարից ափսոսց տեւատարանչացն, որ է տառչին Անախար, որ Դաւթա գրեաց գաւեատարանն յեա ըմ աւ ժ ամի շարչարանաց փրկչին տառի լեզատա և խարզմանեցաւ ի յոյն լեզու։ Իսկ Յահաննէս գինի ՄԳ ամի շարչարանաց փրկչին գրեաց գաւեատարանն յեւ փետաւ քաղաքի ի յոյն լեզու և յեա ժն ամաց փոխեցաւ առ Քրիստոս։ Իսկ Մատթէոս, յեա է ամի շարչարանաց փրկչին գրեաց գաւեատարանն երրուցեցի լեզատա և խարզմանեցաւ յերթայեցայն ի յոյն լեզու։ Եւ Մարկոս յեա ժն ամաց շարչարանաց տեաան մերայ գրեաց գաւեատարանն հրամանաւ Պետրոսի Դադմաւ լեզատա, որ է հեղինացի, ի Հոռմ գրեաց և եկաց ամա ԵԲ» (էջ 241բ—242ա)։

Ար քանի ձեռագրերի մեջ¹⁷ գրի է առնված մի ընդարձակ հատված եղևիս քաղաքի մասին։ Հետաքրքիր է, որ այն ընդգրկնակված է նաև վերը հիշատակված մեկ ծանոթ N 2748 ձեռագրի գրադաշարի մեջ, որտեղ գեանկված է «Աշխարհացայց»-ի համառոտ՝ բուն բնույթից։ Հսկասակ այս հանդամանքին, զփվար է ստույգ տեսք, որ այն պատկանել է սկզբնապրին կամ հեղինակի գրչին և համաձայնաբ քաղվածք է մի սկզբնադրչուրից, որը հսկասակ ցարգ կատարած մեր պրպտամների, մեկ մնում է անծանոթ, եթե նկատի չունենանք այն, որ միայն մեկ տարիով (90.000 նգնավորների գիմավորումը Հերակլին) առնչվում է Միխայիլ Աստու ժամանակագրության հետ¹⁸։

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հատվածը N 2567 ձեռագրից, որտեղ այն մի փոքր տարբերվում է մյուս ընդգրկնակություններից. «...Ան է (Սերհայ —Ն, Ա.) թաղաւորանիստ քաղաք Արգարու, Եղևիտայ և հաշտաւոր, որ նախ և տառչին եկեղեցին անդ շինեցաւ ի Քաղէտէ յանուն սուրբ Աստուածածնին։ Անդ քարակեցաւ Քրիստոս, նախ և տառչին հիմնարկեալ և սմեալ ի Քաղէտէ տաւրելոյն այն իրգովն ոճ, որ Քրիստոս օրհնեաց և ետ տաւրելոյն։ Վասն այն ուշայեցոյց առն տեւատարանն, թէ էին անդ ոմանք հեթանոսք եկելոց անախ։ Այս ուրհայեցոյնքս մատենան առ Փրկիպարու։ Պիլիպոս և Անդրէաս մտնին առ Քրիստոս ի տուն Գամաղիէ՛ի՝ օրհնուածոյց վարդապետին, ի յարգամեան օրն ձաղկապարպին։ Եւ նոյաւ երկրպագեալ Յիսուսի մատուցին զթխածոյն՝ զպտտմանէանն անկար և յաշիւ քաղումա։ Այս ուշայեցոյց ետ տեր մեր Յիսուս Քրիստոս գտառչին երանութիւն և գլխաթին տրհնաթեան թաղաւորին և քաղաքին, և գաւեձեաւորսն պատկերն, որ ի սուրբ գտաւաւտեկին։ Եւ նոյաւ ուղի անկեալ եկին ի յաշխարհն իւրեանց և յեա խաշխուսեան տեաան եկն սուրբ տաւրեալն Քաղէտս, ունեւով բնդ իմրեանն զգինալ գեղարգն։ Այ զայ քաղաք և շիր սրեր բուն գերհայ քաղաք, որ երանեցաւ ի Քրիստոսէ, զի տաւ-

¹⁷ Մատենադարան, Հեւ. N N 2748 (1621 թ.), էջ 124բ, 208ա (Ժէ գ.), էջ 136ա, 148բ (1637 թ.), էջ 41բ, 363բ (1677 թ.), էջ 28բ։

¹⁸ Տեա Միխ. Աստուրի ժամանակագրութիւն..., Երևան, 1871, էջ 298։

չին քաղաքութեան պատուը պաշտ է աւարելացն, զի ի սմայ զոն բազում վանորայս և անթիւ են անգիր ճգնաւորացն, զոր սմանք զանգիր ճգնաւորացն ՂՌ (90.000) ասնն և ալլ սմանք ասնն. «ոչ թէ անգիրն են ՂՌ, ալլ՝ ճգնաւորքն ՂՌ (90.000)», և այս ստույգ է, զի ի գալ Հերակի թագաւորի որդին¹⁹ խաշափայտին, որ ետրիան զօրավարն աւայաւ ի յերտաղիմայ գերի Դ տարի: Ենգիր ելաւ Հերակի թագաւորն, որ Կոնստանտին իշխան Կիլիկիցին գտաւ ի Քափքէզ: Ասա (ազգ) արար Հերակիայ, որ զնայ բազում ամպոխի ձերբակալ արաւ զետարով թագաւորն և աւար արտաւ զՔափքէզ և զՃեպիխանան, և աւար զխաշափայտն և երիւր ի Բէպպայօղիս և ետար ի որդին, եթէ տար ի յերտաղէմ: Եւ ճանապարհն հանդիպեցաւ ի յերհայ, որ իշին ի լեանէն ՂՌ տնձն ճգնաւորաց՝ ողջոյն թագաւորի որդոյն և երկրպագութիւն խաշափայտին, և զափքիւն սորայ ի վեր է քան զհասումն մօաց մերաց» (էջ 27բ-28ա):

№ 8100 (1784 թ.) ձեռագրի մէջ հաղորդվում են հետևյալ նոր տեղեկութիւնները. «...Զորայ գեան յմնաւ, որ ասնն Արփայայի, անդ Ղոշափանքն, որպէր Յոփանէս և սուրբ Գէփորք զարմանաւէն և հաշակաւոր ափսս և կան բազում եկեղեցիք, եւ (40) խորան է եւ (40) պատարագ կա իրնի աւարն» (էջ 25էր):

Որոշ ձեռագրերի մէջ հավելումներ կամ ընդմիջարկութիւններ կան նաեւ այն դեպքերում, երբ սրբագրվել կամ լրացվել է որեւէ պարբերութիւն: Ենչպէս, որինակ № 2292 (1624 թ.) ձեռագրի 82ա էջում Կամախի բերդի, № 2567 (1659 թ.) ձեռագրի 26ա էջում՝ Որմի բազարի, 27ա էջում Հիզանի մասին կաթմ պարբերութիւնները: Այսպիսիների իմքը, որանք տակի են հանդիսացել «Աշխարհացոյց»-ի էլ ավելի ընդարձակմանը, բաժանեան քաւ են:

Մասնաւորաբարում պահմայ ձեռագրերի մէջ քիչ չեն պատահում մասնաւորապէս տեղանունների տարբերակներ, որանք, հաճախաւոր, ոչ բոլոր գեղերում արդարեւ են պատահական սխալագրութիւնների կամ ինչ-որ ալլ ձեւի ուղղութեան, ալլ սնկաւած, երբեմն նաեւ զույց են տալիս համապատասխան տեղանման մասնաւոր ընթացքում կրած փոփոխութիւնը և կամ՝ ավելի հիշու ձեւ: Այդպիսիներից են հետեւեալները. որինակ՝ Արատաղ փոխանակ՝ Արատաղ (ձեւ. № 8728—Ժէդ., էջ 419ա), Հաւուց թաւ փոխանակ՝ Հաւուց թաւ (ձեւ. № 3657—Ժէդ., էջ 24ա), Արջուց փոխանակ՝ Աղջուց (նույնը՝ էջ 24բ), ԳԴմաթ փոխանակ՝ ԳՂմաթ (ձեւ. № 2748—1624 թ. էջ 124ա) և ալլն:

Աւարանով մենք փորձեցինք ներկայացնել «Աշխարհացոյց»-ի Մատենադարանում պահմայ ձեռագրերը այն շափով, ինչ շափով որ ամնշվում են Հ. Պերպերյանի փերահիշյալ հրատարակութեան հետ: Աշխատեցինք ընդգծել նրանց մի քանի աւանձնահատկութիւնները և բերել նրանց պարունակած «մանկակ ճնորութիւնները», սակայն չենք կարող տեսի, որ սպասվում է մեր տակիքը նրանց և ընդհանրապէս «Աշխարհացոյց»-ի հետ ամնշվող գանապան հարցերի մասին:

Վերահիշյալ ձեռագրերի այսպիսի նախնական ստուգանքութիւնը էլ լեշտում է մի նոր և ավելի ամբողջական հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը, մի հրատարակութեան, որը կարողանար ընդգրկել «Աշխարհացոյց»-ի նաեւ այն բոլոր ձեռագրերը, որանք գտնվում են Մատենադարանում, գուցէ և

¹⁹ Մյուս ընդօրինակութիւններում գրեմաւորում են Հերակին, երբ վերջինս գտլիս է Ռոհայի սուրբ Մոթիւս տանարը տեանեղաւ:

այլուր: Այդպիսի հրատարակութիւնը տաւիւ հնարաւորութիւններ կընձեռ-
բնագիրը տվելի լիակատար և տվելի ճշգրիտ ներկայացնելու, նրա մեջ կտրվե-
րնագրական անհրաժեշտ բոլոր ուղղումներն ու լրացումները: Բանասիրական
մանրացնին և տաւիւ տարածուն հնապատգանների և ստամանարութիւն
հիման վրա կարելի կլինէր վերջնականորեն պարզութեան «Աշխարհացոյց»-ի
և նրա հետ տանջող բազմազան հարցեր: Սրինակ. շատ կարևոր է սրտակի-
րեն ճշտել «Աշխարհացոյց»-ի գրութիւն զիջ ամենամոտիկ իմականը, դուի և
տաւանանացնել միայն Վ. Արեւելցու անմիջական հեղինակութիւնը պատկանող
բուն բնագիրը, թե ի՞նչ ազդեցութիւն է ունեցել հեղինակը ձեռքի տակ, ի՞նչ շա-
փով է օգտվել նրանցից, վերջապես, սրտակիրորեն ո՞ր ժամանակներում և՛
միջամտութիւններ եղել «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրութիւն և ընդարձակման
գործում, ո՞վ կամ ովքեր են այդ խմբագրողները, և այլն, և այլն:

П. П. АНТАБЯН

«ГЕОГРАФИЯ» ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ И ЕЕ ЧЕТВЕРТОЕ ИЗДАНИЕ

(Р е з ю м е)

В 1960 году видный филолог арменист Айк Берберян в Париже вы-
пустил четвертое издание «География» Вардана Аревелци (XIII в.). По
сравнению с предыдущим это новое критическое издание имеет большие
преимущества, наиболее важные из которых окончательно подтвержда-
ют принадлежность «Географии» перу Вардана Аревелци, рассеивая со-
мнения, существовавшие по этому вопросу в филологии. В данном изда-
нии полностью уточняется наличие двух редакций—краткой и простран-
ной и приблизительно устанавливается основной, первоначальный текст.

Однако, вследствие того, что уважаемый ученый-издатель не имел
возможности использовать более 70 рукописных копий «Географии»,
хранящихся в Ереванском Матенадаране, его вышеупомянутое издание,
вполне естественно, не могло полностью представить текст и пролить
свет на ряд филологических и текстологических вопросов.

Настоящая статья, написанная на основании изучения хранящихся
в Матенадаране 74 рукописей «Географии», имеет целью отчасти воспол-
нить этот пробел и помочь дальнейшим филологическим изысканиям.

Предварительное изучение вышеупомянутых рукописей привело ав-
тора данной статьи к выводу о том, что филологические и текстологиче-
ские вопросы в издании Айка Берберяна решены в основном правильно.
В наших рукописях также имеются экземпляры, представляющие крат-
кую и пространную редакцию и, что особенно важно, в последних содер-
жится ряд интересных позднейших добавлений, которые не нашли места
в вышеупомянутом издании. В статье приводятся наиболее важные
из них.

Все это приводит автора к заключению о необходимости нового,
более целостного и критического издания «Географии», которое охватило

бы все хранящиеся в Матенадаране и других местах рукописи. Только таким путем можно будет окончательно уточнить подлинный текст и многочисленные другие вопросы, связанные с «Географией» Вардана Аревелци.

P. P. ANTABIAN

LA „GEOGRAPHIE“ DE VARDAN AREVELTSI ET SA 4e PUBLICATION

Haïg Berbérian, philologue arménien renommé, fit paraître à Paris, en 1960, la 4e publication de la „Géographie“ de Vardan Arévéltsi (XIIIe siècle). Comparée à la précédente, cette nouvelle publication offre de grands avantages. Elle prouve, par exemple, et sans doute possible sur ce point en philologie, que la „Géographie“ est effectivement de Vardan Arévéltsi. Elle nous révèle l'existence de deux rédactions, abrégée et augmentée. Elle sert à reconstituer approximativement le texte original.

Le Maténadaran possède plus de 70 copies manuscrites de la „Géographie“ et que Berbérian ignore. Il est donc naturel que la publication qu'il nous donne ne puisse présenter un texte parfait et nous éclairer à la fois sur certaines questions philologiques et textuelles.

Le présent exposé qui ressort des 74 manuscrits de la „Géographie“, les mêmes qui sont conservés au Maténadaran, se propose, dans la mesure de ses moyens, de combler cette lacune et de contribuer aux recherches philologiques ultérieures.

Une étude préliminaire des manuscrits précités a justifié, dans l'ensemble, les solutions apportées par Haïg Berbérian, dans sa publication, à certaines questions philologiques et textuelles. Nos exemplaires comportent de même des rédactions abrégées et augmentées et, ce qui est remarquable, des additions faites par la suite et qui manquent dans la publication de Berbérian. Les plus intéressantes de ces additions sont citées par l'auteur qui se prononce sur la nécessité d'une publication critique et complète de la „Géographie“ qui embrasserait sans exception tous les manuscrits du Maténadaran et d'ailleurs s'y rapportant. Une pareille entreprise permettrait de restituer le texte original et de résoudre les nombreux problèmes soulevés par la „Géographie“ de Vardan Arévéltsi.

